

«Перші бруньки національної свідомості» (до 135-річчя від дня заснування Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства)

Ігор КОЛЯДА,
Володимир МИЛЬКО

Сучасний західноєвропейський гуманістичний соціум, з його новітніми тенденціями інтегрувати, уніфікувати або нівелювати всі явища і процеси національно-культурного життя будь-якого народу, по-особливого впливає на український етнос: створює перешкоди як для розвитку його народної культури, так і для засвоєння духовних багатств та моральних ідеалів, які були накопичені предками протягом багатьох століть. Нестримні темпи суспільного, політичного, культурного розвитку в ХХІ ст. зумовлюють розрив і без того до краю ослаблених часових зв'язків з минулими епохами — сучасність химерно нашаровується на спадщину попередніх століть. Такий процес несе особливу небезпеку для українського народу і суперечить принципам прогресивного розвитку. Адже, як зазначає дослідник М. Петров, «культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відштовхувань від минулого» [22, 70]. В зв'язку з цим перед сучасною вільною і незалежною Україною надзвичайно гостро постала проблема відродження зруйнованого, повернення до витоків того, що творить світогляд народу, його душу.

Для подолання подібних негативних тенденцій особливо актуальною є необхідність розуміння процесу українського національно-відродження, хронологічні межі якого в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького визначаються періодом 1780—1914 рр. Саме в цей час, на його думку, постає українська модерна нація [20, 43]. Оскільки процес національного відродження українства почався з історико-топографічних та етнографічних студій, полеміки довкола української мови [18, 211], його вивчення для нас є особливо важливим.

Надзвичайно велику роль у дослідженні українського регіону в етнографічному, статистичному та географічному відношеннях; розвитку української науки: етнографії, історії, археології, музики; зби-

ранні та популяризації народних пісень, дум, балад, казок, прислів'їв, приказок; формуванні етнонаціональної самосвідомості українського народу в цей період відіграв Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства (1873—1876).

Історію діяльності Відділу висвітлено у відносно невеликій кількості наукових досліджень. Головним чином це праці істориків А. Волощенко, Р. Іванової, А. Катренка, Л. Корнійчука, В. Сарбея та інших. Але вони здебільшого акцентують увагу на розвитку національного руху в 60—70-х рр. ХІХ ст., діяльність згаданого відділу в них розглядається побічно. Значно більше матеріалу стосовно цього питання містять праці Н. Петрук, Л. Чорної, Ф. Савченка.

На початку 70-х років ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні, незважаючи на дію заборонного Валуєвського циркуляру 1863 р., розпочинається процес активізації національного руху. Дослідник І. Лисяк-Рудницький причиною такого пошквального називає лібералізацію режиму Олександра ІІ, яка спричинила послаблення контролю за внутрішнім життям українського суспільства [20, 182]. Досвідчені діячі антиімперського руху негайно цим скористалися і розгорнули активну культурно-освітню діяльність. Так, А. Катренко зазначає, що в цей період, «після нетривалого антракту», почала поступово відновлювати свою діяльність Київська громада [14, 72], члени якої розуміли необхідність подальшого розгортання українського національного руху та повернення до праці над такими проблемами, як українське самовизначення, українська народна словесність, українська мова і література, наукове вивчення українського народу і т. д. [30, 196—197]. Зрозуміло, що реалізація такої програми вимагала об'єднання передової громадськості в офіційну наукову інституцію, яка займалася б ґрунтовним вивченням матеріальної та

духовної культури українського етносу. Такою організацією став Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства.

Важливою запорукою ефективною діяльності Відділу стала його легальність. За словами П. Житецького, це дало змогу «повернути до праці над українським самовизначенням таких людей, котрі неохоче йшли дорогою конспірації... Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили, розкинуті по всьому краю, і надбало Києву значність центру українського руху» [9, 182]. До того ж в умовах панування атмосфери тривалої підозри царського уряду щодо всього українського будь-яка нелегальна інституція сприймалася б лише як прояв сепаратизму. Тому, ставши наступником у дослідженні наддніпрянських земель Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851—1864) [27, 6—10] та статистично-етнографічної експедиції П. Чубинського в Південно-Західний край (1869—1871) [33, 41—42], Відділ відкрив якісно нову сторінку наукового дослідження України та ознаменував новий етап розгортання українського національно-визвольного руху.

Офіційно відкрито Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства було 13 лютого 1873 року. Цього дня о 19-й годині в приміщенні Державного банку під головуванням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова відбулося перше засідання Відділу. На зборах були присутні 17 членів-засновників (М. Бунге, фон Бооль, В. Шульгін, П. Чубинський, В. Беренштам, М. Константинович, М. Яснопольський, О. Русов, П. Житецький, В. Зайончевський, Д. Кравцов, М. Левченко, М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Клоссовський) [7, 1—3]. Із привітанням до присутніх звернувся О. Дондуков-Корсаков. Після цього члени-засновники перейшли до обрання голо-

вуючого та керуючого справами. Очолити Відділ було запропоновано О. Дондукову-Корсакову, але він запропонував на цю посаду «захисника народної освіти у Південно-Західному краї» Г. Галагана. Незважаючи на відсутність кандидата, пропозицію генерал-губернатора було підтримано одностайно [7, 1—2]. Керуючим справами обрали П. Чубинського, та оскільки він проживав поза межами Києва, його обов'язки певний час мав виконувати О. Русов [1, 130].

Пізніше член Товариства Ф. Вовк у своїх спогадах наголошував на значущості цієї події. Зокрема, він зазначав: «Хоч яким комічним здавалось нам це засідання громади під головуванням генерал-губернатора, проте нікому з нас і в голову не приходило, що ми нібито користуємось чужою необачністю. В дійсності ми одержали лише те, на що, за здоровим глуздом, мали повне право: збиратись і відверто займатися науковою діяльністю про Україну й для України» [3, 47]. Завданням новоствореного Відділу було збирати, обробляти й поширювати в Росії географічні, етнографічні й статистичні дані та займатися переважно вивченням губерній Київського навчального округу.

На першому засіданні П. Чубинський у своїй промові визначив загальні напрями діяльності: «Отделу предстоит широкое поприще деятельности. Ему предстоит изучение трёх этнографических типов — малорусского, польского и еврейского... изучение это должно стоять на объективной почве, свойственной всякой научной деятельности... Мы не должны предполагать, наше дело — излагать» [2, 160]. На наступному засіданні, яке відбулося 6 березня 1873 року, голова Відділу Г. Галаган заявив, що «доискивать истины и исключительны — истинны, отрешаясь от всяких влияний, тенденций, предрассудков, есть та цель, которую мы особенно не должны упускать из виду» [7, 14].

Таке формулювання означало перш за все об'єктивне вивчення рідного краю, його культури, побуту його народу. Тому звинувачення деяких російських дослідників у політичній спрямованості діяльності Відділу чи у прагненні відстоювати ліберально-демократичні принципи, на нашу думку, не мають підґрунтя [2, 159—160; 33, 115]. За словами С. Русової: «Це

був вік романтизму, коли пісня, літературний твір йшли просто до серця, розбурхували свідомість. І серед цього романтизму, т. зв. українофільства, ще не було місця для політики» [26, 42].

За три роки існування Відділу до роботи в ньому було залучено сто вісімдесят два кращих українських науковців та громадських діячів, більшість з яких представляла Київську громаду. Як зазначає А. Катренко, відкриття цієї установи дало «можливість громадянам у якійсь мірі, так би мовити, «легалізувати» свою науково-культурницьку працю, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху» [14, 78]. Серед них особливо віддано працювали на дослідницькій ниві В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Русов, П. Житецький, О. Кістяківський, Д. Кравцов, О. Клосовський, М. Константинович, М. Лисенко, П. Чубинський, М. Яснопольський. Цілком погоджуємося з твердженням Р. Іванової, що саме завдяки самовідданим зусиллям цих патріотів України Відділ став справжнім науковим центром, «своєрідною всеукраїнською академією» [13, 163].

З перших днів свого існування Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства розгорнув активну культурно-освітню та науково-дослідницьку роботу. Важливе місце в ній, за словами Л. Корнійчука, посідала «широка наукова діяльність по вивченню сучасного й минулого українського народу» [19, 109]. Дослідниці Л. Іванова та Р. Іванченко пов'язують цей сплеск українознавчих розвідок із розумінням новим поколінням інтелігенції того, що «майбутній прогрес суспільства, і зокрема українського суспільства, залежить від освіченості, рівня самосвідомості мас, що вони можуть досягти вищого цивілізованого рівня, лише розвиваючи свою національну культуру і духовність» [12, 166]. Цілком підтримуємо О. Лотоцького в тому, що це була своєрідна форма «протидії згубній колонізаторській політиці царського уряду щодо українського народу» [21, 97]. До того ж, члени Відділу розуміли необхідність розвитку власної національної культури та духовності для піднесення рівня етнічної освіти народу.

Початком цієї роботи стало створення етнографічної програ-

ми, якою мали керуватися діячі Відділу та місцеві дослідники. Вже на першому засіданні 13 лютого 1873 року П. Чубинському та О. Русову було доручено розробити таку програму [7, 3]. Але складена ними програма на засіданні 6 березня 1873 року «була найдена очень краткой и не охватывающей всех сторон жизни народа», тому було утворено комісію на чолі з В. Борисовим для розробки більш досконалої. До складу комісії увійшли М. Константинович, О. Русов, Ф. Вовк, В. Рубінштейн, П. Житецький [7, 9]. Їхніми зусиллями і з допомогою вчених О. Вороніна і М. Бунге нову програму було розроблено вже за два місяці. На засіданні 12 квітня 1873 року її розглянули і прийняли рішення надрукувати у 1200 примірниках [7, 18, 24]. Десять розділів програми містили завдання з дослідження антропологічних особливостей населення, народного побуту, житла, одягу, взуття, прикрас, їжі, напоїв та іншого. Значну увагу було приділено вивченню усної творчості та звичаїв українців [35, 92]. Це означало, що діячі Відділу прагнули, в першу чергу, підняти рівень самосвідомості народу шляхом дослідження та популяризації традиційної української культури.

Важливим здобутком у процесі розгортання культурно-освітньої діяльності Відділу було створення етнографічно-статистичного музею та бібліотеки [23, 88]. Було вирішено звернутися до науковців та громадськості з проханням надсилати до Києва матеріали для музею. Серед цікавих надходжень варто відмітити гербарій М. Симиренка з 218 рослин; колекцію моделей в'яряка, ткацького верстата, плуга, борони, рала, воза, саней від інженера-механіка В. Гаріна; вишиваний рушник, сім етнографічних картин, інтер'єр та екстер'єр хати на Поділлі, типи одягу селян Полісся від П. Чубинського; малюнки візерунків для вишиванки (123 шт.) від сестер Ліндфорс; колекцію фотографій від І. Кордиша тощо [7, 35; 8, 24, 25, 30]. За перші два роки існування Відділу, за свідченням П. Житецького, до музею географії та етнографії надійшло більше трьох тисяч експонатів [9, 182—183].

Дуже швидко відбувалося й поповнення фондів бібліотеки. Так, за повідомленнями заступника керуючого справами О. Русова, станом на 4 червня 1873 року в каталозі бібліотеки налічувалося

250 книг; на 23 вересня 1873 року — 152 назви і 405 томів [7, 22, 30].

Отже, створивши музей та бібліотеку, Відділ вийшов за межі суто наукових розвідок і, відкривши доступ до результатів своєї діяльності для широкого загалу, сприяв зростанню рівня національної самосвідомості серед українського народу.

Найбільшим досягненням стало видання двотомника «Исторические песни малорусского народа», який уклали видатні науковці М. Драгоманов та В. Антонович. Їх сучасниця вчений-історик О. Єфіменко високо оцінила цю працю: «Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические объяснения — все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием» [10, 20]. Також підкреслює її ґрунтовність та наукове значення С. Томашівський: «Видавці зібрали тут велике число пісень разом із варіантами та при кожній дали довші або коротші історичні пояснення, не кажучи про вступні статті, що є неначе загальним оглядом нашої історичної поезії. Сі пояснення мають правдиву наукову стійкість, розкриваючи образи політичного й соціального життя давніх століть» [28, 50—51]. Така оцінка свідчить про те, що діячі дуже серйозно підійшли до вирішення проблеми піднесення національної культури і, обравши шлях наукового дослідження народної творчості та її популяризації, досягли в цьому реальних результатів.

Серед інших напрацювань Відділу варто згадати видання «Чумацких народних песен» І. Рудченка із нотами, упорядкованими М. Лисенком, та словником чумацької термінології [1, 122].

Важливим напрямом в українознавчій діяльності членів Товариства була популяризація української народної музики, кобзарського співу, влаштування музичних вечорів [23, 110]. Так, велику увагу діячі Відділу приділяли виявленню в Україні бандуристів, записуванню й дослідженню виконуваних ними музичних творів. Так, 14 вересня 1873 року громадівці зібралися на екстрене засідання, щоб познайомитися з кобзарем Прилуцького повіту Полтавської губернії Остапом Вересаєм та його

творчістю [7, 40, 51]. На зустрічі О. Русов та М. Лисенко зачитали реферати про бандуриста, в яких всебічно проаналізували його життя й творчість [23, 111]. Також на засіданні було вирішено видати друком всі думи та пісні, які він виконував. В результаті наукових пошуків П. Іващенко виявив двох кобзарів у Ніжинському повіті: п'ятдесятирічного Павла Бротиці та двадцятивосьмирічного Прокопа Дуба, про що він повідомив іншим членам на засіданні 7 лютого 1874 року та зачитав з репертуару бандуристів «Пісню про старовину». Діячі Відділу вирішили зібратися в найближчий час, щоб послухати цих кобзарів та зібрати матеріал про життя померлих бандуристів, видати деякі їхні пісні [8, 43].

Особливу роль у збагаченні національної культури відіграв композитор, піаніст, хоровий диригент, громадський діяч, основоположник української класичної музики Микола Лисенко [32, 48—49]. Так, у 1874 році з його допомогою Відділ здійснив постановку першої української опери «Різдвяна ніч» (музика М. Лисенка, лібрето М. Старицького). Ця постановка стала справжньою маніфестацією життєздатності української музичної та театральної культури [31, 181].

До визначних акцій Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства у плані культурно-освітньої діяльності слід віднести вшанування пам'яті видатного українського етнографа та історика Михайла Максимовича. Враховуючи п'ятдесятирічну плідну працю М. Максимовича на користь української культури та науки, П. Чубинський запропонував премію М. Максимовича «за лучшие по богатству материалов или научной разработки, труды по исторической географии, этнографии и филологии здешнего края» [7, 62]. Але незважаючи на клопотання голови Відділу Г. Галагана перед президентом Російського географічного товариства, дозволу на запровадження премії не було отримано. Окрім цього члени Відділу, за пропозицією П. Житецького, вирішили видати тритомне зібрання всіх його творів, яке побачило світ у 1877 р., тобто вже після виходу сумнозвісного Ємського указу [24, 79]. Враховуючи скрутний фінансовий стан Відділу, таке рішення однозначно підтверджувало його статус

розповсюджувача культурно-освітніх та національних ідей.

Така широка діяльність Відділу була недостатньою для повної реалізації провідних ідей, тому громадівці вирішили також заснувати власні періодичні видання [15, 99—100]. Наявність власного журналу чи газети, зазначає А. Катренко, дала б змогу залучити до національного руху найширші кола молоді та через шпальти друкованих органів звернутися безпосередньо до насутишних потреб українського народу [14, 79]. Цю ідею діячі Відділу реалізували у серпні 1874 — липні 1875 рр., видавши часопис «Киевский телеграф» [23, 75]. До редакції увійшли В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов, М. Зібер, П. Чубинський, О. Русов, І. Новицький, В. Беренштам, Г. Цветковський, В. Демченко [35, 125—126]. Окрім них на сторінках газети активно друкувалися К. Кибальчич, А. Клосовський, К. Овсяний, В. Навроцький, О. Терлецький та інші. З цього часу «Киевский телеграф» набув, за словами А. Катренка, «прогресивного спрямування» [14, 79]. В газеті з'явилася чимало критичних статей з історичної, економічної, соціальної та освітньої тематики. «Киевский телеграф» ряснів матеріалами з етнографії, історії та мови українського народу. Такий українознавчий характер часопису викликав хвилю критики з боку іншого авторитетного видання — «Киевлянина». До цього додалися й конфлікти з власницею газети А. Гогоцькою, яка почала затримувати співробітникам заробітну плату, грубо втручати у видавничі справи, тому вже наприкінці липня 1875 р. редакція в зазначеному вище складі покинула часопис [23, 75]. Як бачимо, прагнення членів Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства розширити коло своїх культурно-освітніх та українознавчих завдань шляхом кореспондентської діяльності в газеті «Киевский телеграф» викликала опір з боку реакційних кіл. Вимушений вступ у полеміку з такими ворогами національно-культурного процесу приніс вкрай негативні результати — закриття цієї популярної трибуни друкованого слова.

Але незважаючи на посилення опозиційних антиукраїнських настроїв серед київських консервативних кіл, Відділ залишався серйозною науковою організацією

в очах керівництва Товариства. Про це свідчить запрошення, отримане П. Чубинським у лютому 1875 р. від секретаря Товариства взяти участь у Паризькій міжнародній географічній конференції [8, 41]. Для цього Відділ створив спеціальну комісію на чолі з М. Драгомановим, до складу якої увійшли П. Чубинський, П. Богданов, Ф. Вовк, О. Клоссовський, О. Лисицин, А. Рогович, М. Тумасов. Її завданням було складання списку предметів з фонду музею, які мали експонуватися на виставці [8, 42]. Факт участі Відділу у міжнародній географічній виставці, що була відкрита в Парижі 15 липня 1875 року, підтверджує статус цієї наукової інституції, яка за два роки існування виросла в солідну дослідницьку установу не лише в Росії, а й у країнах Європи.

Окрім активної культурно-освітньої та українознавчої діяльності, члени Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства займалися також суто науковими проблемами з української тематики (проведення III Археологічного з'їзду, здійснення перепису, розробка наукових програм, рецензування та редагування наукових збірок тощо) в рамках утворених на певний термін комісій. Всього за період діяльності Відділу було створено 14 комісій [43, 99].

На засіданнях Відділу розглядали та обговорювали наукові реферати, доповіді, дослідження, наукові праці. Протягом його існування відбулося 28 засідань, на яких було прочитано 33 доповіді: «Некоторые данные для климатологии Киева» (О. Клоссовський), «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западного края» (А. Рогович), «Список растений с народными названиями, доставленных М. Симиренком» (Ф. Вовк), «О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст.» (В. Антонович), «Изменения направления хлебной торговли с применением железных дорог» (М. Яснопольський), «Село Сокиринцы и сокиринское ссудосберегательное товарищество» (П. Чубинський), «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» (М. Лисенко), «Религиозный культ южно-русского народа в его послыщах» (П. Іваненко), «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о «Королевиче»

(М. Драгоманов) та інші [7, 15]. Як бачимо за тематикою доповідей, наукові інтереси членів Відділу з вивчення Південно-Західного краю були різноплановими.

Напрацьований ними матеріал було видано у двох томах «Записок Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества», що з'явилися у світ у 1874 та 1875 рр. [7, 15]. Це видання отримало неоднозначну оцінку сучасників. Дуже схвальні рецензії на перший том вмістили російські періодичні видання «Биржевые ведомости», «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости» та інші. Дуже високими були оцінки закордонних учених: італійця А. де-Губерналіа, англійця Ральстона, французя Л. Рамба, який був присутній на III Археологічному з'їзді в 1874 р. у Києві [23, 118]. За висловом Ральстона: «Ніде більше не видають подібних книжок так гарно, як у Росії». Але результати досліджень, опублікованих у «Записках», не влаштували вороже налаштованого до Відділу М. Юзефовича, який у часописі «Киевлянин» зазначав, що це «просто матеріал, користь або шкода якого залежить від способу вживання його до діла» [27, 368—369]. Критично оцінив це видання й радянський дослідник Л. Корнійчук, зауваживши, що «працям властивий прагматизм. Вони обмежувалися збиранням матеріалу, констатацією фактів та їх поверховим описанням, не вдаючись до аналізу» [19, 110]. Натомість сучасні дослідники українського національного руху 70-х рр. ХІХ ст. А. Катренко, В. Сарбей однозначно стверджують, і ми не можемо з цим не погоджуватись, що діяльність Відділу (в тому числі й видання «Записок») значно підносить розвиток української науки [15, 104; 30, 45].

Одним з найвидатніших здобутків Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства у справі популяризації досягнень українських учених-українознавців стала участь у III Археологічному з'їзді, що відбувся у Києві 2—21 серпня 1874 року [13, 163]. На з'їзді, який отримав статус міжнародного у зв'язку з участю в його роботі таких іноземних учених, як І. Срезневський, Д. Іловайський, О. Міллер, М. Костомаров з Росії; О. Коллер і Я. Ганоль з Праги; Є. Коста з Любляни; Ю. Даничич і С. Нова-

кович з Белграда; Б. Дудик і Г. Венкель з Моравії; Ф. Рачка із Загреба; С. Тарновський, Д. Самоквасов, І. Скимборович із Польщі; Л. Леже та А. Рембо з Франції та інших [35, 116]. Україну представляв 121 учений, з них 86 професорів та археологів із Києва [25, 319].

На з'їзді працювали секції за такими напрямками: первісні древності (очолив О. Уваров), історична географія та етнографія Росії й слов'янських земель (М. Костомаров), пам'ятки російського мистецтва (Н. Музаркевич), побут домашній і суспільний у Росії й у слов'янських народів (О. Міллер), церковний побут (П. Лебединцев), російські й слов'янські пам'ятки мови й писемності (І. Срезневський), старожитності класичні, візантійські й західноєвропейські (В. Модестов), старожитності східні (В. Вельямінов-Зернов) [35, 115].

Дуже важливо відзначити, що в результаті зусиль громадівців організатору з'їзду графу О. Уварову не вдалося реалізувати задум перетворення його у всеслов'янський конгрес, адже члени Відділу зробили на ньому «генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестації української науки перед ученим світом російським, слов'янським та європейським» [17, 357]. Зазначимо, що такого українознавчого спрямування з'їзд набув також в результаті організованої культурної програми для учасників з'їзду: проведення екскурсій по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору з кобзарем О. Вересаєм тощо. Окрім цього, привергала увагу українська тематика доповідей дев'ятеро членів Відділу: «Про монету з ім'ям Володимира» (В. Антонович), «Про малоросійську орнаментіку» (Ф. Вовк), «Про Болоховську землю» (Н. Шашкевич), «Народні малоросійські пісні про кровозмішення» (М. Драгоманов), «Про Пересопницьке Євангеліє ХІХ століття» та «Про малоросійські думи» (П. Житецький), «Про кургани Чернігівського повіту» (М. Константинович), «Про Софійський собор» (П. Лебединцев), «Про збереження пам'яток старовини» (М. Шевченко). Було виголошено також вісім рефератів за місцевими матеріалами [35, 118]. На цьому з'їзді Відділ, як зазначив А. Кобилянський, «розгорнув перед ученим світом величезні духовні скар-

би українського народу» [16, 356].

Такий українознавчий характер проголошених доповідей не влаштував давнього ворога Відділу — редакцію часопису «Киевлянин», яка з усіх сил намагалася дискредитувати роботу III Археологічного з'їзду. За словами А. Кобилянського, на його сторінках «Драгоманова просто обливали поміями, а про виставку, наприклад, говорилось, що тільки й є, що штани якогось козака та люлька чи ложка Мазепи і ще якесь там сміття» [16, 356]. Цілком очевидно, що ці закиди були продовженням політики дискримінації науково-культурницької діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства в очах влади антигромадівськи налаштованих М. Юзефовича, В. Шульгіна, М. Рігельмана, П. Ольшанського та інших.

Найголовнішим досягненням Відділу в статистико-економічному дослідженні Південно-Західного краю та його населення стало проведення в Києві одноденного перепису 2 березня 1874 року [34, 44]. З цією метою на засіданні 4 червня 1873 року була створена особлива комісія з шести осіб під головуванням П. Чубинського, який уже брав участь в організації аналогічного перепису в Архангельську. До складу комісії увійшли В. Антонович, В. Беренштам, К. Жук, В. Рубінштейн, М. Яснопольський. Вже на засіданні 23 вересня 1873 року вони подали план проведення перепису, який складався з кількох частин. Після затвердження цього плану генерал-губернатором О. Дондуковим-Корсаковим було утворено розпорядчий комітет, який очолив Г. Галаган, його заступником став В. Борисов. До нього увійшли також шість членів Відділу (П. Чубинський, М. Драгоманов, С. Завойко, В. Беренштам, В. Шульгін, К. Жук), представники адміністрації, духовного та військового відомств. В. Антонович делегував у ньому міську думу [7, 54].

Перепис населення, в якому взяли участь понад 500 осіб, розпочався о 19-й годині 2 березня 1874 року і було завершено до 24-ої години. Обробка отриманих даних, їх науковий аналіз було підсумовано у звітах розпорядчого комітету генерал-губернатору краю, наукових рефератах П. Чубинського та С. Завойко й офіційних матеріалах Відділу [8, 187—218, 219—240]. Результати цього перепису також умі-

щено в праці «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», що вийшла у 1875 р. і стала важливим доробком української статистики. Ця праця поділяється на 20 таблиць, які містять всі відомості про результати перепису. Вони засвідчили, що число жителів у м. Києві складає 127 251 осіб. Серед них 71 847 чоловіків, 55 403 жінок [8, 187, 188]. Порівнюючи ці дані з існуючими напередодні перепису відомостями, чисельність населення Києва, як говорить П. Чубинський у своєму листі до віце-президента Російського географічного товариства П. Семенова від 28 березня 1874 року, за результатами проведеного перепису виявилася «на 50 % почти больше, чем считалось официально» [27, 260]. Окрім цих даних, таблиці містять відомості про розподіл київського населення за місцем народження, віком, сімейним станом, мовними ознаками й національністю, віросповіданням, ступенем грамотності тощо. Аналізуючи ці дані, Л. Берг зазначає, що Відділ провів зразкові розробки матеріалу [2, 160]. Тож можна впевнено стверджувати, що Відділ не обмежився виконанням суто статистичних формальних завдань, а провів ґрунтовне наукове дослідження населення м. Києва.

Варто зазначити, що перепис викликав широкий розголос. Так, якщо офіційна влада в особі генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова висловлювала «самую теплую благодарность», то вже відомий нам «Киевлянин» опублікував серію статей, в яких були звинувачення в некомпетентності, тенденційності Відділу та присвоєнні коштів, що були виділені на проведення перепису [8, 9]. На нашу думку, ці закиди не мали об'єктивного підґрунтя і були, по суті, продовженням політики перешкоджання розгортанню наукової діяльності Відділу. Про успішне проведення перепису свідчить те, що В. Борисов отримав від уряду грошову винагороду, а С. Завойко — орден Анни II ступеня [23, 152], тоді як один з головних його організаторів, П. Чубинський, через свої українофільські погляди, ніякої нагороди не отримав [35, 101].

Таким чином, цілком підтримуємо існуючі оцінки вчених-істориків, що проведення перепису в м. Києві стало визначним етапом на шляху статистико-економічного дослідження Південно-Західно-

го краю та його населення. І незважаючи на критику «Киевлянина», його результати були схвально оцінені передовими вченими Російської імперії та самим царським урядом, що підтверджувало високий науковий статус Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства.

Такий аналіз діяльності Відділу дає нам змогу певнено стверджувати, що він серйозно поставився до національно-культурницьких проблем українського народу. Слід зазначити, що, розгорнувши українознавчі дослідження з археології, історії, етнографії, фольклористики, музикознавства, Відділ відкрив доступ широкому загалу до своїх здобутків шляхом організації музею та бібліотеки й сприяв виникненню масштабного руху серед свідомих українців зі збирання пам'яток народної творчості. Кожен, хто підтримував Відділ у цих дослідженнях, намагався внести і свою частку в скарбниці духовної спадщини рідного народу. Так, чимало матеріалів зібрав молодий етнограф І. Манджура за три роки подорожей по Харківській, Полтавській та Катеринославській губерніях. Відділ сприяв йому у цих починаннях, надіславши 70 крб. на витрати, пов'язані з науковою діяльністю [8, 14, 18]. Цілком погоджуємося з В. Сарбеєм, який зазначав, що «усе це говорило не лише про зростання національної самосвідомості представників освічених інтелігентських кіл, а й про активну їх роботу у справі піднесення її в широких масах» [30, 45].

Про роль, яку відіграв Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства у формуванні етнонаціональної самоідентифікації українства, досить влучно у своїх мемуарах зазначила С. Русова: «відділ розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців ... витворив фанатиків фольклору та етнографії ... Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні, ... з'явилися перші бруньки національної свідомості» [26, 46].

Отже, ставши першою легальною установою в галузі українознавства та поглинувши, за словами А. Катренка, весь «інтелектуальний цвіт української нації», Відділ своїми дослідженнями охопив практично всі сфери життя народу: традицій, побуту, звичаїв, обрядів, усної народної творчості, музичної

культури тощо [15, 85]. Все це сприяло утвердженню у свідомості українців розуміння того, що, маючи славне минуле, неповторні традиції та звичаї, український народ має право на вільний національно-культурний розвиток.

Така активна культурно-освітня та наукова діяльність Відділу, як ми неодноразово зазначали вище, викликала постійне невдоволення з боку редакційної колегії газети «Киевлянин» — В. Шульгіна та М. Юзефовича. Особливо їх не влаштовувала українознавче спрямування діяльності Відділу, наслідком чого стала поява ряду статей, в яких автори піддавали сумніву результати проведеного перепису, критикували зміст наукових видань та участь у проведенні III Археологічного з'їзду і т. д.

Результатом такого подвійного протистояння стало написання доповідної записки «О так называемом украинофильском движении» на ім'я царя Олександра II. В ній національний рух був охарактеризований як «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії» [27, 376]. Для розслідування цієї справи було створено спеціальну комісію, до якої увійшли міністр внутрішніх справ граф Толстой, начальник III відділу Потапов і таємний радник Юзефович [6, 62]. Комісія зібралася і «в має 1876 г. постановила: запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Географического общества (который перед тем получил 2 серебряных) медали от главы Петерб[ургского] общ[ества] и благодарности императора за производство однодневной переписи в Киеве и ... напечатал 4 тома материалов), воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [6, 63—64]. Як бачимо, царський уряд, видавши Ємський указ 1876 року, відкинув всі наукові досягнення Відділу, які були ним же визнані напередодні.

Ми цілком погоджуємося з дослідниками, що причинами закриття Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства були не лише особисті амбіції М. Юзефовича чи українознавча діяльність Відділу, а і те, що царська влада не могла допустити існування подібної установи на теренах найрозвинутішого промислового регіону. Ця установа, займаючись культурно-освітньою

діяльністю, сприяла б підвищенню рівня національної самосвідомості його населення, усвідомлення українцями власної етнічної неповторності та необхідності самостійного політичного розвитку, а це вже становило б загрозу цілісності самої імперії Романових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Михайла Драгоманова. — Варшава: НТШ, 1937. — Т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). — С. 119—125.
2. Берг Л. Всесоюзное Географическое Общество за сто лет. — М.: Л.: Издательство АН СССР, 1946. — С. 159—160.
3. Волков Ф. Из воспоминаний о П. П. Чубинском // Украинская жизнь, 1914. — 47 с.
4. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років ХІХ ст. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 122—130.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ — ХХ століття. — К.: Генеза, 1996. — 357 с.
6. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К., 1970. — Т. 1. — С. 151—288.
7. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. — Т. 1. За 1873 год. — 366 с.
8. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. — Т. 2. За 1874 год (с картой Буковины). — 633 с.
9. 3 історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. — 1913. — Т. СХVI. — Кн. IV. — С. 177—189.
10. Ефименко А. Литературные силы провинций. В. В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С. 20—21.
11. История Киева: В 3-х т., 4-х кн. / АН УССР. Институт истории // Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Под ред. В. Г. Сарбея. — 464 с.
12. Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. — К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. — 349 с.
13. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ ст.). — К.: Видавництво КДУ, 1971. — С. 163—178.
14. Катренко А. Український національний рух ХІХ століття.: Навч. Посібник. — К., 1999. — Ч. II. 60—90-ті роки ХІХ ст. — С. 72—88.
15. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті — поч. 80-х років ХІХ ст.) / Четверта академія пам'яті професора Володимира Ан-

тоновича, 26—27 березня 1998р. — К., 1999. — С. 96—110.

16. Кобилянський А. Дещо з давно минулого. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С. 356.
17. Кобилянський А. Про Київський Археологічний з'їзд 1874 року // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С. 357.
18. Колесник І. Українська історіографія (XVIII — поч. XX ст.). — К.: Генеза, 2000. — С. 211.
19. Корнійчук Л. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. ХІХ ст. — К.: Видавництво КДУ, 1971. — С. 109—116.
20. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації // Історичні есе. — К., 1995. — Т. 1. — С. 42—44.
21. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. (3 листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим) // З минулого. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 40—97.
22. Петров М. Язык, знак, культура. — М.: Наука, 1991. — С. 70.
23. Петрук Н. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині ХІХ ст. — К., 2002. — С. 44—111.
24. Плачинда В. Павло Гнатович Житецький. — К., 1987. — С. 78—80.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 319.
26. Русова С. Мої спомини (рр. 1861—1879) // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.) / УАН. Історична секція. — К.: Держвидав України, 1928. — Кн. 2. — С. 42—47.
27. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х років. — Х. — К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.
28. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С. 50—51.
29. Україна крізь віки: В 15-ти т. — Т. 9. Сарбей В. Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 196—215.
30. «Українське питання» в Російській імперії (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.): В 3-х ч. / В. Г. Сарбей (ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — С. 45.
31. Український драматичний театр. — К., 1967. — Т. 1. Дожовтневий період. — С. 181.
32. Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 48—49.
33. Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — М.: Индик, 1996. — С. 115.
34. Чередниченко Д. Павло Чубинський. — К.: Альтернативи, 2005. — С. 41—42.
35. Чорна Л. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. — Одеса, 2005. — С. 90—148.